

Beknopte geschiedenis van de abdij Mariënweerd (1129-1592)

Historiografische inleiding

Het archief van de voormalige abdij Mariënweerd bevindt zich sinds 1969 in haar enige nog bestaande dochterstichting, namelijk de Abdij van Berne. De stukken uit het archief zijn tot dusver in geen enkel degelijk onderzoek betrokken, wat waarschijnlijk voortvloeit uit het feit dat ze grotendeels onuitgegeven zijn gebleven. Dit probleem gold zeker voor Römer, die desondanks in 1845 een tamelijk volledig beeld van de abdij wist te schetsen¹⁾.

De Fremery²⁾ en Hoevenaars³⁾ losten aan het einde van de 19de eeuw het gebrek aan uitgegeven materiaal deels op. Méér dan in razend tempo archiefstukken van de abdij uitgeven en hier en daar een kanttekening plaatsen, hebben zij echter niet gedaan. De enige die tot systematisch onderzoek naar de geschiedenis van Mariënweerd kwam is Maris, die in haar proefschrift gedetailleerd heeft beschreven hoe het de abdij in de laatste decennia van haar bestaan als geestelijke instelling en direct na de reformatie verging⁴⁾. Zij heeft daarbij echter geen gebruik

Gebruikte afkortingen:

AAM	Archief Abdij Mariënweerd
AAU	Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht
OGZ	Oorkondenboek van Gelre en Zutphen tot 1324 ('s-Gravenhage, 1980/1984)
OHZ	Oorkondenboek van Holland en Zeeland ('s-Gravenhage, 1970)
OHZ nalezing	Oorkondenboek van Holland en Zeeland, tot het einde van het Hollandsche Huis ('s-Gravenhage, 1866) nalezing
ONB	Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312 ('s-Gravenhage, 1979)
OSU	Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301 (Utrecht/'s-Gravenhage, 1920-1959)

¹⁾ R.C.H. RÖMER, *De abdij van Mariënweerd*, in: *Nederlandsch archief voor kerkelijke geschiedenis* V (1845) pp. 147-227 en VIII (1848) pp. 170-180. Slechts de lange passage over de stichting is incorrect.

²⁾ J. DE FREMERY, *De abten van Mariënweerd* ('s-Gravenhage, 1888) en *Cartularium der abdij Mariënweerd* ('s-Gravenhage, 1890).

³⁾ W. HOEVENAARS, diverse artikelen in *AAU* (1894 tot en met 1898 en 1904). Deze artikelen zijn gebundeld verschenen als *Bijdragen tot de geschiedenis van de abdij Mariënweerd* (Utrecht).

⁴⁾ A.J. MARIS, *De reformatie der geestelijke en kerkelijke goederen in Gelderland* ('s-Gravenhage, 1939) met name pp. 214-228.

gemaakt van het eigenlijke abdij-archief en beperkte zich tot de korte periode die relevant was voor haar onderzoek.

Ook de publicatie van De Beaufort⁵⁾ werpt slechts licht op één aspect van de abdijgeschiedenis, namelijk de inventaris van het gebouwencomplex. Afgezien daarvan is zijn artikel incompleet en, bijvoorbeeld wat de patronaatsrechten betreft, soms onjuist. Dat geldt in nog sterkere mate voor de inleiding die Kunst schreef op zijn, overigens zeer doorwrochte, inventaris van het archief van Mariënweerd⁶⁾.

Het goederenbeheer en de abdijfinanciën zijn in deze studies in elk geval steeds buiten beschouwing gebleven. Dit, terwijl de desbetreffende stukken zowel in kwalitatief als kwantitatief opzicht een voornaam deel van het archief vormen⁷⁾. Hier ligt dan ook de belangrijkste taak voor verder onderzoek naar de abdij-geschiedenis.

1. De stichting

De stichtingsoorkonde van de abdij Mariënweerd, opgesteld door bisschop Andreas van Utrecht, dateert uit 1129⁸⁾. Hierin wordt bevestigd dat Alveradis, weduwe van Hendrik van Cuijk, met toestemming van haar zonen Herman en Godfried het klooster gesticht en met goederen gedoteerd heeft. Het voornaamste gedeelte van de gift bestond uit de aan de Linge gelegen Herigerwaard («locum qui antea Herigeri Insula, nunc autem Insula Sancte Marie nuncupatur»), waarop het klooster werd gebouwd⁹⁾. Naast Alveradis en Andreas speelde Walter, abt van Laon, hierbij een rol. Hij zou de stichting hebben aangemoedigd en de abdij hebben bemand met twaalf van zijn kanunniken¹⁰⁾.

Lange tijd is de stichting geïnterpreteerd als een zoenoffer, gebracht door het geslacht van Cuijk¹¹⁾. In 1061 was Floris I van Holland te Nederhemert in de slaap overvallen en gedood, naar verluidt door een Cuijk. Na jaren van daarop volgende vijandschap tussen de Hollandse

⁵⁾ R.F.P. DE BEAUFORT, *De abdij Mariënweerd*, in: *Gelre* 56 (1957) pp. 179-197.

⁶⁾ R. KUNST, *Inventaris der archieven van de abdij van Mariënweerd (1248-1592)*, *Gelderse inventarissenreeks* 20 (Arnhem, 1982).

⁷⁾ Vandaar dat schrijver dezes juist een aantal dergelijke stukken koos als voorwerp van zijn doctoraalscriptie: *Drie 15e eeuwse pachtboeken van de abdij Mariënweerd* (Utrecht, 1988). Het voorliggende artikel is gebaseerd op de inleiding van deze scriptie.

⁸⁾ *OSU* I 327 (1129 vóór september 13).

⁹⁾ Cfr. ook paragraaf II.1 van de doctoraalscriptie.

¹⁰⁾ Cfr. R.F.P. DE BEAUFORT, *De abdij Mariënweerd*, p. 182.

¹¹⁾ Cfr. bijvoorbeeld R.C.H. RÖMER, *De abdij van Mariënweerd*, pp. 154-166 en G. VAN DEN ELSSEN, *De stichtingsoorkonde van Mariënweerd*, *AAU* XXI (1894) pp. 165-167.

graven en de heren van Cuijk, slaagde uiteindelijk een bemiddelingspoging van bisschop Andreas. De graven van Holland zouden de moord vergeven als de familie van de moordenaar een klooster zou stichten¹²). Met deze theorie werd ook de ligging van Mariënweerd verklaard, namelijk op grond van de familie van Cuijk, niet ver van Holland en in het bisdom van de bemiddelaar.

Vermoedelijk is dit verhaal echter niet meer dan een huistraditie, ontstaan in de 14de eeuw en in de wereld gebracht door Johannes de Beka. Er is geen reden aan te nemen dat deze traditie op waarheid berust¹³). Wat de reden van de stichting betreft, moeten we eerder denken aan een stimulerende rol van de oorkonder, bisschop Andreas. Hij was een hervormingsgezinde Gregoriaan, die de stichting van kloosters aanmoedigde en hierbij een voorkeur voor de Norbertijnen had¹⁴). Enige jaren later zou hij ook optreden bij de stichting van Berne, de eerste dochter van Mariënweerd, die in 1134 plaats vond¹⁵). Bovendien deed hij zowel in 1134, als in 1139 schenkingen aan de moederabdij¹⁶).

2. De kloosterfamilie

De relatie tussen Mariënweerd en haar moederabdij Laon was weliswaar formeel aanwezig — zo werd bijvoorbeeld de abtskeuze steeds door de abt van Laon bekrachtigd¹⁷) — maar heeft in de praktijk nauwelijks iets betekend. Op haar beurt echter werd Mariënweerd moederabdij van een aantal stichtingen, waarmee zij deels wel nauwe banden bleef onderhouden.

Voor het eerste dochterklooster, de abdij Berne, gold dit zeker. De eerste kloosterlingen kwamen uit Mariënweerd en de nieuwe abdij werd onder toezicht van de abt van Mariënweerd geplaatst¹⁸). Omdat Berne

¹²) R.C.H. RÖMER, *De abdij van Mariënweerd*, pp. 156-157. De bemiddelaar was overigens zelf een Cuijk.

¹³) De onhoudbaarheid van het verhaal van Beka is definitief aangetoond door H. COSTER, *De kroniek van Johannes de Beka, hare bronnen en haar eerste redactie* (Utrecht, 1914), pp. 55-56.

¹⁴) C. DEKKER, *De komst van de Norbertijnen in het bisdom Utrecht*, in: *Ad fontes: opstellen aangeboden aan prof. dr. C. van de Kieft* (Amsterdam, 1984) p. 179.

¹⁵) OSU I 350 (1134 september 13-23).

¹⁶) OSU I 351 (1134 september 13-23) respectievelijk OSU I 378 (1139 maart 13 - juni 23).

¹⁷) Zo bijvoorbeeld in 1513, AAM 7.

¹⁸) OSU I 350 (1134 september 13-23).

snel in belangrijkheid toenam verdween de hiërarchische band weliswaar goeddeels, maar toch zou de abt van Mariënweerd steeds pater-abbas van Berne blijven¹⁹⁾ en bestond er voortdurend formeel en informeel contact tussen beide abdijen.

Rond 1180 verzocht de graaf van Arnsberg, verwant aan de familie van Cuijk, de abt van Mariënweerd om drie van zijn kanunniken naar Wedinghausen te sturen²⁰⁾. Hier, vlakbij de stad Arnsberg, zou de proosdij Wedinghausen ontstaan. Waarschijnlijk vanwege de grote afstand heeft Mariënweerd zich niet veel met deze stichting beziggehouden en werd ze later onder toezicht van Knechtsteden geplaatst²¹⁾.

Zoals de meeste vroege Norbertijner kloosters was Mariënweerd een dubbelklooster en moest, na een algemeen decreet rond 1140 daartoe uitgevaardigd door het generaal-kapittel²²⁾, gesplitst worden. Dit gebeurde niet direct: pas in 1206 ontstonden de eerste concrete plannen. Deze spitsten zich toe op de uithof die de abdij had in Zennewijnen, een tiental kilometers oostwaarts aan de Waal. Hier verbleven een kanunnik, als provisor, en enige conversen²³⁾. Het kapittel van Tiel had er bovendien een kapel.

In de jaren rond 1215 werd het kapittel schadeloos gesteld voor het verlies van haar kapel («compositio super capella de Sinewende»)²⁴⁾. Vervolgens verhuisden de zusters van Mariënweerd en, in 1229, tien nonnen uit Füssenich — een dochterklooster van Hamborn — naar Zennewijnen. Theoretisch werd deze stichting een rechtstreekse dochter van Prémontré, maar in praktijk stond zij onder toezicht van de abt van Mariënweerd en een proost uit deze abdij. Dit kan aan de hand van een voorbeeld uit 1332 geïllustreerd worden. Abt Adam van Prémontré gaf aan Zennewijnen toestemming om lijfrenten te verkopen, maar de daadwerkelijke beslissing en contrôle kwamen bij de abt van Mariënweerd te liggen²⁵⁾.

¹⁹⁾ Cfr. bijvoorbeeld ONB 302 (mei 1266) en OSU IV 1879 (1274 december 8).

²⁰⁾ J. DE FREMERY, *Cartularium*, nr. 16.

²¹⁾ N. BACKMUND, *Monasticon Praemonstratense* band I (Berlin, 1983) pp. 149-151.

²²⁾ Cfr. Th. VAN SCHINDEL, *De Premonstratenzer koorzusters: van dubbelkloosters naar autonome conventen*, in: *Gedenkboek Orde van Prémontré 1121-1971* (1971) pp. 161-178.

²³⁾ W. HOEVENAARS, *Het Premonstratenser-nonnenklooster van Zennewijnen, of een aantal tot hertoe onuitgegeven oorkonden van dit klooster*, in: *AAU* 14 (1886) p. 431.

²⁴⁾ OSU II 616 (1214 augustus 28), 624 (1216 januari 22) en 630 (vóór 1220).

²⁵⁾ W. HOEVENAARS, *Zennewijnen*, nr. 40 (9 juni 1322).

Het Magdalena-klooster te Nijmegen, vóór 1249 gesticht, behoorde aanvankelijk tot de orde der penitenten van Maria Magdalena en nam later de Augustijner regel aan. In 1344 trad het klooster, dat toen 21 zusters telde, toe tot de Norbertijner orde²⁶). De abt van Mariënweerd werd door de orde steeds beschouwd als pater-abbas van dit convent²⁷).

In 1252 stichtte Richardis, tante van de graaf van Holland, bij Delft het vrouwenklooster Koningsveld²⁸). Dit adellijk stift kwam direct onder toezicht van de abt van Mariënweerd te staan en meestal was de proost een Mariënweerder. Het waren ook kanunniken van deze abdij die de parochies Schiedam, Pijnacker en 's-Gravenzande, waarvan Koningsveld het patronaatsrecht bezat, bedienden.

De laatste loot aan de tak van Mariënweerd bevond zich te Haarlem, te weten Antonisboomgaard²⁹). In 1484 werd dit een proosdij van Mariënweerd, daarvóór was het een gemeenschap van de Tertianen van St. Franciscus. Het convent heeft echter nooit gebloeid en is in 1541 verkocht aan het Haarlemse Elisabeths-gasthuis³⁰), overigens voordat daar toestemming van de abt van Laon en het generaal-kapittel toe was verkregen³¹). Ook daarna was de zaak nog niet afgesloten: in 1577 kreeg de abt van Mariënweerd spijt van de verkoop en spande een proces aan tegen het gasthuis. In 1592 liep dit proces nog steeds, toen gevoerd door respectievelijk de Staten van Gelderland en de stad Haarlem.

3. Geschiedenis van de abdij

Met name dankzij het Cartularium is er van het wedervaren van Mariënweerd in de eerste eeuw van haar bestaan redelijk wat bekend.

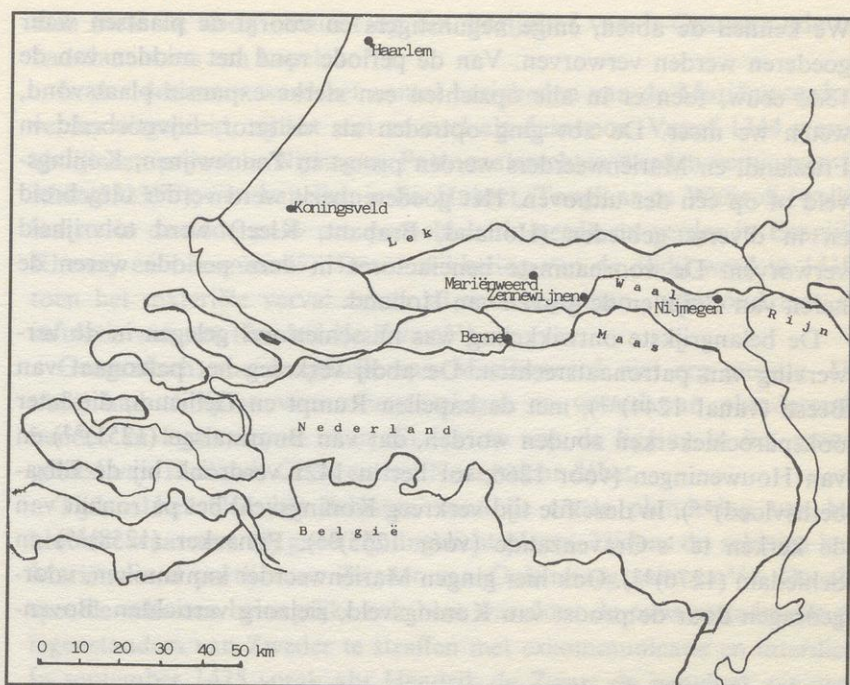
²⁶) N. BACKMUND, *Monasticon Praemonstratense* band II (Straubing, 1952) pp. 312-313 en F. GORISSEN, *Stede-atlas van Nijmegen* (Brugge, 1956) p. 120.

²⁷) Het archief van het Magdalena-klooster bevindt zich thans, evenals dat van Mariënweerd en Zennewijnen, in de Abdij van Berne. De oudste oorkonden zijn uitgegeven en minutieus beschreven door E. HARENBERG, *Oorkondenboek van Gelre en Zutphen tot 1326*. Eerste aflevering: *Klooster Zennewijnen* ('s-Gravenhage, 1980). Tweede aflevering: *St. Maria Magdalenaklooster te Nijmegen en Munsterabdij te Roermond* (eerste gedeelte) ('s-Gravenhage, 1984).

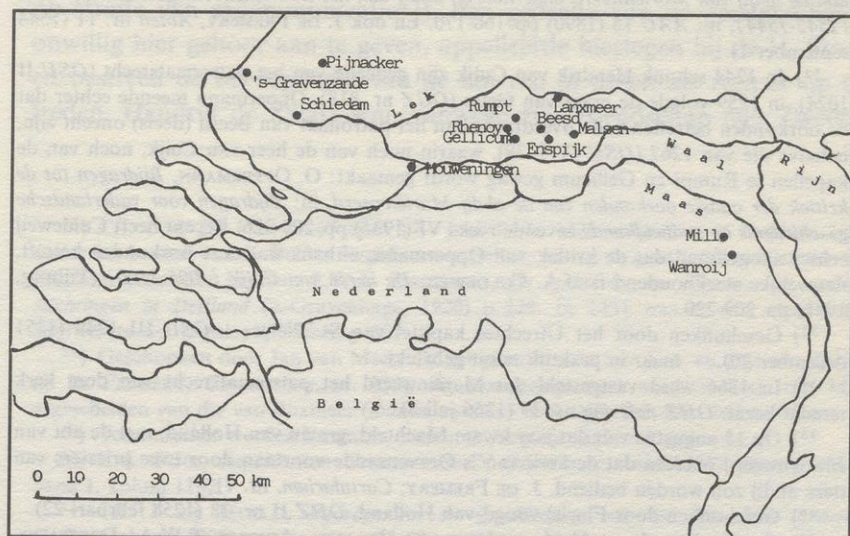
²⁸) Cfr. voor het archief van Koningsveld: S.W.A. DROSSAERS, *De archieven van de Delftse Statenkloosters* ('s-Gravenhage, 1916) pp. 5-109.

²⁹) Literatuur over Antonisboomgaard: A.J. ENSCHEDÉ, *Verslag over de geschiedenis en eigendom van het St. Elizabeths- of groote gasthuis* (Haarlem, 1860) met name pp. 67-82 en Th. FAFIÉ, *De proosdij Sint-Antonisboomgaard te Haarlem*, in: *Berne* 35 (1982) pp. 11-16.

³⁰) J. DE FREMERY, *Abten*, nr. 10 (1541).

De familie van Mariënweerd

Patronaatsrechten van Mariënweerd en Koningsveld

We kennen de abten, enige begunstigers en vooral de plaatsen waar goederen werden verworven. Van de periode rond het midden van de 13de eeuw, toen er in alle opzichten een sterke expansie plaatsvond, weten we meer. De abt ging optreden als visitor, bijvoorbeeld in Friesland, en Mariënweerders werden proost in Zennewijnen, Koningsveld of op één der uithoven. Het goederenbezit werd verder uitgebreid en in diverse gebieden (Holland, Brabant, Kleef) werd tolvrigheid verworven. De voornaamste benefactores in deze periode waren de heren van Cuijk en de graven van Holland.

De belangrijkste ontwikkeling was misschien wel gelegen in de verwerving van patronaatsrechten. De abdij verkreeg het patronaat van Beesd (vanaf 1244)³²), met de kapellen Rumpt en Gellicum, die later ook parochiekerken zouden worden, dat van Buurmalsen (1251)³³) en van Houweningen (vóór 1266, tot het in 1421 verdronk bij de Elizabethsvloed)³⁴). In dezelfde tijd verkreeg Koningsveld het patronaat van de kerken te 's-Gravenzande (vóór 1255)³⁵), Pijnacker (1258)³⁶) en Schiedam (1276)³⁷). Ook hier gingen Mariënweerder kanunniken, voorgedragen door de proost van Koningsveld, zielzorg verrichten. Boven-

³¹) W. HOEVENAARS, *Zekere proostdij te Haarlem, Sint-Antoniusboomgaard genoemd en aan de abdij van Mariënweerd onderhoorig, komt aan het Sint-Elizabethsgasthuis dier stad (1542-1544)*, in: *AAU* 18 (1890) pp. 166-170. En ook J. DE FREMERY, *Abten* nr. 11 (1544 september 1).

³²) In 1244 schonk Hendrik van Cuijk zijn gedeelte van het patronaatsrecht (*OSU* II 1024), in 1259 volgde de graaf van Gelre (*OGZ* nr. 818). Oppermann meende echter dat de oorkonden betreffende de overdracht van het patronaat van Beesd (deels) onecht zijn, behalve die van 1267 (*OSU* IV 1729), waarin noch van de heer van Cuijk, noch van de kapellen te Rumpt en Gellicum gewag wordt gemaakt: O. OPPERMAN, *Bijdragen tot de kritiek der oudste oorkonden van de abdij Mariënweerd*, in: *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde* zevende reeks VI (1935) pp. 205-226. Recent heeft Coldewey echter aangetoond dat de kritiek van Oppermann, althans wat deze oorkonden betreft, nauwelijks steekhoudend is: J.A. COLDEWEIJ, *De heren van Cuijk (1096-1400)* (Tilburg, 1981) pp. 209-220.

³³) Geschonken door het Utrechtse kapittel van St. Pieter — *OSU* III 1248 (1251 december 20), — maar in praktijk nooit gebruikt.

³⁴) In 1266 werd vastgesteld dat Mariënweerd het patronaatsrecht van deze kerk terecht bezat. *OHZ nalezing* nr. 39 (1266 juli 5).

³⁵) Op 15 augustus van dat jaar kwam Machteld, gravin van Holland, met de abt van Mariënweerd overeen dat de kerk van 's-Gravenzande voortaan door twee priesters van deze abdij zou worden bediend. J. DE FREMERY, *Cartularium*, nr. 71.

³⁶) Geschonken door Floris, voogd van Holland. *OHZ* II nr. 38 (1258 februari 22).

³⁷) Geschonken door Aleid, weduwe van Jan van Avesnes. S.W.A. DROSSAERS, *Archieven Delftische Statenkloosters «Koningsveld»* inv. nr. 16 (1276 september 5).

dien hield de abdij toezicht op het Begijnhof van 's-Gravenzande en had daar soms een kapelaan³⁸⁾.

In de 14de eeuw werd het aantal bezigheden van de Mariënweerders verder uitgebreid, zij het niet zo snel als daarvoor. Vanaf 1344 waren abdijleden proost in Nijmegen. Patronaatsrechten werden verworven in Mill (1323)³⁹⁾, met kapellen in St. Hubert, Tonglaar en Wanroij (welke laatste in de 16de eeuw een parochiekerk werd), en verder in Enspijk, Rhenoy en Lanxmeer⁴⁰⁾. De ontwikkeling van de abdij werd in 1419, toen het materiële verval echter al was begonnen, bekroond met de infulatie van abt Hendrik de Zwart⁴¹⁾.

Geografisch was de positie van Mariënweerd niet erg gunstig. De abdij had te lijden van overstromingen en vooral van plunderende bendes en legertroepen. Aan dit laatste was de ligging in het grensgebied van Holland, Gelre en het Nedersticht debet.

Tijdens het Utrechts Schisma vond de eerste plundering van het klooster waarover wij goed zijn ingelicht plaats. Tijdens dit schisma had Mariënweerd partij voor Zweder van Culemborg gekozen⁴²⁾. De abt speelde zelfs een belangrijke rol: hem was door de paus opgedragen de tegenstanders van Zweder te straffen met excommunicatie en interdict. In september 1425 sprak abt Hendrik de Zwart de banvloek uit over Rudolf van Diepholt en diens aanhangers. Op 4 oktober 1426 verbood de abt aan de Utrechtse geestelijkheid elke omgang met de postulaat, op straffe van excommunicatie⁴³⁾. Een gedeelte van de geestelijkheid, onwillig hier gehoor aan te geven, appelleerde hiertegen bij de H. Stoel en bestreed de bevoegdheid van de abt om in dezen als rechter op te treden. Hendrik de Zwart zou, vanwege zijn vriendschap met Zweder

³⁸⁾ Cfr. OSU III 1714 (1267 april 17 - juni 4). In 1428 weigerden de Begijnen zich onder het bewind van de Delftse Regulieren te stellen, zolang zij geen toestemming van de Mariënweerdse abt hadden, S.W.A. DROSSAERS, *De archieven van kloosters en andere stichtingen in Delfland* ('s-Gravenhage, 1920) p. 229. In 1431 was er nog steeds een Mariënweerder kapelaan, *ibidem*, p. 302.

³⁹⁾ Geschonken door Jan van Meer, die het patronaat in leen had, en Otto van Cuijk (J. DE FREMERY, *Cartularium*, nr. 239). Bij deze gelegenheid werd de kerk van Mill afgescheiden van die van Boxmeer (*ibidem*, nrs. 243, 244, 258, 260, 261, 262 en 266).

⁴⁰⁾ Ten onrechte worden Boxmeer, Buren en Acquoy vaak ook genoemd.

⁴¹⁾ K.A. FINK, *Repertorium Germanicum* IV (Martin V, 1417-1431) (Berlin, 1957) band I, kolom 1162.

⁴²⁾ Cfr. J. DE HULLU, *Bijdrage tot de geschiedenis van het Utrechts schisma* ('s-Gravenhage, 1892) met name pp. 33-68.

⁴³⁾ J. DE HULLU, *Het Utrechtsche schisma*, bijlage H, pp. 110-115.

van Culemborg, té partijdig en, vanwege zijn domheid, niet competent zijn⁴⁴). De abt trok zich hiervan echter weinig aan.

In 1427 trok een bende aanhangers van de postulaat Gelre binnen en begon te plunderen, waarbij Mariënweerd natuurlijk niet werd overgeslagen. De abdij werd beroofd, in brand gestoken en negen kanunniken werden gevankelijk naar Utrecht meegevoerd⁴⁵). Hiermee was de ellende echter nog niet achter de rug; de vernedering moest nog komen. Paus Eugenius IV, opvolger van de in 1431 overleden Martinus V, wilde het schisma snel oplossen en stuurde daartoe een legaat naar het Sticht. De legaat sommeerde abt Hendrik om de bewijsstukken, krachtens welke hij de postulaat en diens aanhangers had gestraft, over te leggen. De abt echter liet weten dat hij de stukken kwijt was en bleef stilletjes in zijn abdij, waarop de legaat alle straffen die de abt had opgelegd direct ongedaan maakte⁴⁶).

In 1432 en 1433 werd de abdij opnieuw getroffen, ditmaal door zware overstromingen. De Lingedijk van de eigen waard brak tot tweemaal toe door, waardoor het winterkoren verloren ging⁴⁷). Samen met de plundering, de brand, gederfde inkomsten en kosten van dijkreparatie leidde dit tot enorme schulden. Men probeerde deze te delgen door het verpanden van land en de verkoop van lijfrenten, wat natuurlijk geen structurele oplossing bracht.

In 1436 werd abt Hendrik de Zwart afgezet om «sijs snoeden regiments will»⁴⁸). Zijn opvolger Arnt van den Zand, die een schuld van 15.000 gulden had aangetroffen, slaagde er niet in de situatie te verbeteren. Tot wanhoop gedreven trad hij in 1439 af.

Het bestuur werd voorlopig waargenomen door Dirk Spuelre⁴⁹), die in 1441, op aandrang van de hertog van Gelre, er in toestemde de nieuwe abt te worden. Onder hem kwam de abdij economisch in rustiger vaarwater. Zo kon men de schulden deels afbetalen en enige (herstel-)werkzaamheden aan het klooster laten verrichten. Met de interne orde was het echter slecht gesteld, vooral de conventueel Willem van Vliet zorgde voor veel moeilijkheden. Als prior ging hij naar de

⁴⁴) J. DE HULLU, *Het Utrechtsche schisma*, bijlage I, pp. 116-126 (6 oktober 1426).

⁴⁵) W. HOEVENAARS, *Geschiedenis Mariënweerd*, nr. 12.

⁴⁶) J. DE HULLU, *Het Utrechtsche schisma*, pp. 80-87.

⁴⁷) AAM 112, deels uitgegeven door W. HOEVENAARS, *Geschiedenis Mariënweerd*, nr. 13.

⁴⁸) AAM 5, W. HOEVENAARS, *Geschiedenis Mariënweerd*, nr. 18.

⁴⁹) Dirk Spuelre van Goch was in 1421 pastoor in Mill, in 1422 pastoor van 's-Gravenzande en in 1436, 1437, 1438 en 1440 komt hij voor als pastoor van Schiedam.

meisjes om «dairmede te dansen ende ijdel geberde te driven» en als bibliothecaris versjacherde hij de boeken⁵⁰). Nadat de abt hem hierover gekapitteld had, begon Willem hem te bedreigen en het leven zuur te maken. Mede daarom besloot Spuele in 1456 af te treden en, als pastoor, de landelijke rust van Mill op te zoeken⁵¹).

Zijn opvolger Jan van Braedbeek, voordien proost van Koningsveld, bleef kampen met interne problemen. Pogingen om Willem van Vliet in het Norbertijner klooster Dokkum onder te brengen mislukten⁵²), en ook enkele andere kanunniken gingen moeilijkheden veroorzaken. Zo bekenden Jan van Dalem en Wouter van Overrijn in 1458 schriftelijk dat zij hun «medebrueders ende conventualen mit knuppelen ende stocken gheslaghen, den proost ghedreight ende enen quaden opsatte hem te slaen ghehadt hebben»⁵³). Vermaningen en bemiddelingspogingen van de abten van Laon, Prémontré en Berne lijken nauwelijks geholpen te hebben.

Onder abt Anton van der Plancken (1467-1488) ging het Mariënweerd weer enigszins voor de wind. Hij voerde een interne hervorming door en saneerde het goederenbeheer. Veel van zijn inspanningen werden echter teniet gedaan door drie zware overstromingen⁵⁴) en een plunderende legerbende die, onder aanvoering van Gijsbert Pieck⁵⁵), op 5 februari 1493 het klooster en de directe omgeving verwoestte⁵⁶).

In de 16de eeuw maakte de abdij nog eenmaal een bloeiperiode door, namelijk onder Peter van Zuyren (1545-1561). Hij was een bekwaam abt en had de omstandigheden mee, zodat er veel geld ter verfraaiing van het convent kon worden uitgegeven. Zo kocht de abt onder meer een drieluik, een sacramentshuisje, twee orgels, kelken, misgewaden en enige kerkklokken⁵⁷). Daarnaast deed hij diverse schenkingen, zoals in 1560, toen hij een glasraam voor de Janskerk te Gouda betaalde⁵⁸). Ook met het aantal conventualen was het redelijk gesteld. Tussen 1549

⁵⁰) AAM 5, nr. 16A.

⁵¹) W. HOEVENAARS, *Geschiedenis Mariënweerd*, nrs. 24 en 25.

⁵²) W. HOEVENAARS, *Geschiedenis Mariënweerd*, nrs. 30 (24 september 1456) en 34 (september 1457).

⁵³) AAM 5, nr. 160. W. HOEVENAARS, *Geschiedenis Mariënweerd*, nr. 37.

⁵⁴) Te weten in 1486, 1496 en 1497. Cfr. M.K.E. GOTTSCHALK, *Stormvloeden en rivieroverstromingen in Nederland I* (Assen, 1975) pp. 261-291.

⁵⁵) Lid van de machtige familie Pieck uit Beesd, met welke Mariënweerd meermaals conflicten uitvocht.

⁵⁶) J. DE FREMERY, *Abten*, p. 13.

⁵⁷) R.F.P. DE BEAUFORT, *De abdij Mariënweerd*, pp. 192-193.

⁵⁸) Nummer 13 van de Goudse Glazen: «Jezus in de tempel».

en 1561 werden veertien nieuwelingen ingekleed, hetgeen voor die tijd vrij veel was⁵⁹).

Onder de laatste abt, Johan van den Hove (1561-1576), begon het definitieve verval. De proosdij Kessel werd door de bul «Regimini» toegewezen aan het nieuwe bisdom Roermond, en zou gaan dienen tot onderhoud van de domdeken en scholaster aldaar⁶⁰). De toewijzing werd beredeneerd door er op te wijzen dat in de proosdij nooit meer dan één kanunnik aanwezig was, «cuique aliud onus quam unius missae in anno non incumbit»⁶¹). Door de uitbrekende oorlogshandelingen en overwinningen van de Staatse troepen zouden overigens noch de abdij, die weigerde de proosdij af te staan, noch de bisschop enig profijt van de Kesselse goederen meer hebben.

In 1566 werd Mariënweerd rechtstreeks getroffen. De abdij werd geplunderd door troepen van Hendrik van Brederode; kostbaarheden werden geroofd en beelden vernield⁶²). De abt werd meegevoerd, in Vianen gevangen gezet en slechts tegen een hoge losprijs vrijgelaten⁶³). In deze tijd horen we ook voor het eerst van Mariënweerders die de protestantse leer toegedaan zouden zijn, zoals Alart van Lienen «denwelcken soude gehouden zijn voir suspekt, ende ander gevoelen hebben dan onse moeder die heylighe Kerk van Roemen ons voirhoudende is»⁶⁴).

In 1573 trokken de overgebleven Mariënweerders om veiligheidsredenen in bij de Sepulchrijnen in Culemborg⁶⁵). Het klooster werd onder-

⁵⁹) Cfr. R.R. POST, *De roeping tot het kloosterleven in de zestiende eeuw*, in: *Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen afdeling letterkunde XIII* nr. 3 (1950) pp. 31-76.

⁶⁰) P.A. VAN DER BAAR, *Oprichtingsgeschiedenis van het eerste bisdom Roermond*, in: *Limburg's verleden. Geschiedenis van Nederlands Limburg tot 1815* (Maastricht, 1967) pp. 534-550, met name pp. 542-543 en J. HABETS, *Geschiedenis van het tegenwoordig bisdom Roermond en van de bisdommen die het in deze gewesten zijn voorafgegaan* deel II (Roermond, 1892) pp. 427-429.

⁶¹) Aldus de bul, cfr. J. KNIPPENBERGH, *Historia ecclesiastica ducatus Geldriae* (Bruxellis, 1719) pp. 164-168.

⁶²) Ooggetuigeverslag van de Mariënweerder kapelaan Hendrik Schimmelpenninck, W. HOEVENAARS, *Geschiedenis Mariënweerd*, nr. 74 (22 maart 1566).

⁶³) R.F.P. DE BEAUFORT, *De abdij Mariënweerd*, p. 184.

⁶⁴) Aldus de abt in een brief waarin hij zijn zorg over Alart van Lienen, pastoor in Pijnacker, kenbaar maakt aan de proost van Koningsveld (W. HOEVENAARS, *Geschiedenis Mariënweerd*, nr. 77, 8 augustus 1569). Het gevoelen van de abt was terecht: in 1580 treffen we Van Lienen opnieuw aan, maar dan als luitenant onder Oranje (*ibidem*, nr. 104).

⁶⁵) Hiertoe werd op 16 januari 1573 een contract gesloten, J. VAN SLEE, *De inventaris van het klooster Jeruzalem of van het H. Graf der Kruisbroeders te Culemborg*, in: *Gelre XXIX* (1930) p. 176.

wijl verder verwoest en het materiaal weggesleept. Het goederenbeheer werd, voor zover mogelijk, gevoerd door proost Frederik van Winssen. Ondanks de verkoop van landerijen, kon hij echter niet voorkomen dat de schulden opliepen tot circa 100.000 gulden⁶⁶).

De Gelderse overheid ondernam vanaf ongeveer 1580 pogingen om greep op de goederen van de abdij te krijgen. Uiteindelijk lukte dit in 1592, toen Frederik van Winssen werd aangesteld tot administrateur van alle Mariënweerdse goederen namens de Gelderse overheid. De abdij bleef hiermee in vermogensrechtelijke zin voortbestaan, terwijl zij in canonieke zin had opgehouden met de opheffing van de geestelijke jurisdictie⁶⁷). De opbrengsten van de Mariënweerdse goederen werden aangewend «ad vere pios usus»: studietoelagen, ondersteuning van predikantsweduwen en alimentatie voor de conventualen, van wie sommige nog tot 1596 in Beesd verbleven⁶⁸).

In 1672, toen Franse troepen de Betuwe bezet hielden, benoemde Lodewijk XIV de Berner kanunnik Willem Quisthout tot abt van Mariënweerd⁶⁹). Samen met de novicenmeester Cornelis Grinsven probeerde hij de abdij nieuw leven in te blazen en oude rechten op te eisen. Zo benoemde Quisthout in Mill een nieuwe pastoor en verpachtte er goederen en tienden die voorheen de abdij toebehoorden⁷⁰).

Nadat deze poging mislukt was, nam het Kwartier van Nijmegen zich voor Mariënweerd definitief te verkopen. Veel belangstelling was er voorsnog niet, zodat men om de koop aantrekkelijker te maken in 1709 besloot Mariënweerd tot hoge heerlijkheid te verheffen. Hiermee verdween de bestemming «ad pios usus». De koper van de heerlijkheid, Otto graaf van Bylandt, liet er een landhuis bouwen, dat aan het eind van de 18de eeuw vervangen werd door het huidige⁷¹). Van de abdij rest niet meer dan de kelder en de grafzerk van abt Peter van Zuyren.

4. Het archief

Nadat er bij de diverse branden en plunderingen misschien al stukken verloren waren gegaan, werd het archief van de abdij Mariënweerd aan

⁶⁶) Voornamelijk door verpanding van landerijen, A.J. MARIS, *Reformatie der geestelijke goederen*, pp. 216-217.

⁶⁷) Cfr. A.J. MARIS, *Reformatie der geestelijke goederen*, pp. 225-228.

⁶⁸) J. VERNOOIJ, *De parochie van Heilig Kruisverheffing te Beesd* (Leerdam, 1948) p. 47.

⁶⁹) R.F.P. DE BEAUFORT, *De abdij Mariënweerd*, p. 187.

⁷⁰) W. HOEVENAARS, *Een kleine bijdrage uit het archief van Berne tot de geschiedenis der abdij van Mariënweerd*, in: *AAU* 15 (1888) pp. 239-266.

⁷¹) R.F.P. DE BEAUFORT, *Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst* deel III stuk 1, «De Betuwe», pp. 27-30.

het einde van de 16de eeuw definitief ontbonden. Het grootste gedeelte van de oorspronkelijke charters was, zoals blijkt uit het rapport van een commissie van de Gelderse Staten dd. 20 januari 1584, reeds vóór 1584 buiten de grenzen van de opstandige gewesten gebracht⁷²). Sindsdien zijn deze stukken niet meer opgedoken, zodat ons wat dat betreft slechts de afschriften in het 14de eeuwse Cartularium resten.

In 1592 nam het Gelderse Hof de administratie van de Mariënweerdse goederen over en benoemde Frederik van Winssen, coadjutor en voordien proost, tot administrateur. In deze periode verwierf het Gelderse Hof diverse stukken van de abdij, zoals blijkt uit de «Inventaris van de stucken ende pampieren rakende die abdie van Mariënweert, die in der greffe der Cantzelriën van Gelderlandt berust ende door Arndt de Raedt, gedeputierde des Nijmechtschen Quartiers, gelicht zijn»⁷³). De lichting vond plaats in 1606, toen het beheer van deze geestelijke goederen overging op de Staten van het Nijmeegse Kwartier. In Nijmegen ontstond daarna een nieuwe verzameling archiefstukken inzake Mariënweerd⁷⁴).

Ongeveer te zelfder tijd werd elders een verzameling stukken met betrekking op de abdijgoederen in het Land van Cuijk aangelegd. Waarschijnlijk gebeurde dit bij gelegenheid van de verwerving van het erfheerschap van Grave en Cuijk door prins Maurits. Deze stukken zijn terecht gekomen in het archief van de Nassause Domeinraad en rond 1685 geïnventariseerd door griffier Tollius⁷⁵). Blijkens diens inventaris waren er destijds 74 omslagen met Mariënweerdse stukken. Nadien zijn deze in vergetelheid geraakt en zelfs deels verdwenen. Onlangs pas zijn ze teruggevonden en bleken er bij contrôle nog een dertigtal stukken aanwezig te zijn.

De archiefstukken van de abdij die in Nijmegen lagen werden in 1672 opgeëist door de nieuwbakken Mariënweerder abt Quisthout, waarin hij ten dele slaagde. Waarschijnlijk heeft de advocaat van Quisthout, nadat de heroprichting van de abdij was mislukt, deze stukken meegenomen. Uiteindelijk zijn ze terecht gekomen in het archief van de Oud-

⁷²) A.J. MARIS, *Reformatie der geestelijke goederen*, pp. 219-220.

⁷³) Rijksarchief Gelderland, archief Hof van Gelre en Zutphen, nr. 1411.

⁷⁴) Cfr. A.J. MARIS, *Over het archief van de voormalige abdij Sint Mariënweerd bij Beesd*, in: *Nederlands archievenblad* LXXIV (1970) p. 20.

⁷⁵) Algemeen Rijksarchief, Nassause Domeinraad Folio f1861-1870.

bisschoppelijke Clerezy, dat sinds 1928 in het Rijksarchief Gelderland berust⁷⁶⁾.

Frederik van Winssen had echter een groot gedeelte van de archiefbescheiden gehouden en op zeker moment overgedaan aan zijn jongste dochter Catharina, die gehuwd was met de predikant Josua de la Cave. In 1661 knoopte zij, na de dood van haar man «door armoede gepraempt sijnde», onderhandelingen over de verkoop van Mariënweerdse stukken aan met de abdij Park⁷⁷⁾. In 1663 werd de koop, waarbij het Cartularium inbegrepen was, gesloten voor een totaalbedrag van 544 rijnsse gulden.

Het Cartularium, met de kroniek «Nomina abbatum» en de goederenlijst, is overigens uit het bezit van Park geraakt. Waarschijnlijk is het in de Franse tijd geconfisqueerd en publiekelijk verkocht. Uiteindelijk is dit stuk terecht gekomen in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel, waar het nu nog berust⁷⁸⁾.

Eind vorige eeuw ontdekte de Berner archivaris Hoevenaars in Park de stukken die deze abdij in 1663 had gekocht, en heeft ze grofweg geordend en vervolgens deels uitgegeven⁷⁹⁾. De eerste inventaris van het archief is in de jaren '60 van deze eeuw opgemaakt door Maes, archivaris van Park. Deze inventarisatie is letterlijk voor de eeuwigheid gedaan, daar de archivaris meende de stukken met ballpoint te moeten nummeren. Niet lang daarna, namelijk in 1969, is het archief aangekocht door de abdij Berne⁸⁰⁾. Op het Rijksarchief Gelderland is het zorgvuldig geïnventariseerd⁸¹⁾ en, waar dat nodig bleek, gerestaureerd.

Binnen het archief van Mariënweerd, dat een omvang heeft van 2½ strekkende meter, ligt het zwaartepunt duidelijk op de laatste twee eeuwen. Vooral de stukken die het economisch beheer in de jaren 1520-1592 betreffen en de administratie van Frederik van Winssen zijn goed bewaard gebleven⁸²⁾.

⁷⁶⁾ Deze stukken zijn beschreven door Maris en ongenummerd opgenomen in de *Inventaris der archieven van de abdij van Mariënweerd*.

⁷⁷⁾ De uitgebreide briefwisseling dienaangaande is bewaard gebleven en uitgegeven door W. HOEVENAARS, *Geschiedenis Mariënweerd*, nrs. 1-10.

⁷⁸⁾ Koninklijke Bibliotheek Brussel, hs. nr. 4128 (17904).

⁷⁹⁾ W. HOEVENAARS, *Geschiedenis Mariënweerd*.

⁸⁰⁾ H. VAN BAVEL, *Het archief van Mariënweerd naar de dochterabdij Berne*, in: *Nederlands archievenblad LXXIII* (1969) pp. 91-92.

⁸¹⁾ R. KUNST, *Inventaris der archieven van de abdij van Mariënweerd*.

⁸²⁾ Het archief van de administrateur der Mariënweerdse goederen (1592-1623) omvat de nummers AAM 272-458.

In het archief bevindt zich echter ook een behoorlijk aantal stukken uit de 15de eeuw. Met name moet gewezen worden op de twee omslagen AAM 5 en 6, die een veelheid aan stukken van diverse aard uit de periode 1435-1485 bevatten. Het betreft brieven en aantekeningen aangaande economische en bestuurlijke aangelegenheden, maar ook enkele incomplete rekeningen en een vijftal mini-cartularia. Deze stukken zijn slechts ten dele uitgegeven en lijken, eventueel aangevuld met het pas enige jaren geleden herontdekte *visitatie-cartularium*⁸³), diverse aspecten van de 15de eeuwse abdijgeschiedenis te kunnen verhelderen.

Makassarstraat 11 bis-A
3531 VJ Utrecht

B. VAN BAVEL

⁸³) Archief van de Nederlandse kerkprovincie der Jezuïeten, Nijmegen, doos 303 (A9 e2). Cfr. H. VAN BAVEL, *Het 15e-eeuwse visitatie-cartularium van de abdij Mariënweerd*, in: *Analecta Praemonstratensia* 56 (1980) pp. 280-292.